

ред. Э. Ихсаноглу]; Исслед. центр исламской истории, искусства и культуры; пер. В. Б. Феоновой под ред. М. С. Мейера. – Москва: Вост. лит., 2006. – Т. 1: История Османского государства и общества. – 2006. – С. 441.

³⁷ Мейер М. С. Новые явления в социально-политической жизни Османской империи во второй половине XVII–XVIII вв. / М. С. Мейер // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. – Москва, 1986. – С.165.

³⁸ Законоположение ливы Халеб // Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв: документы и материалы / Под. ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1963. – С.70.

³⁹ Yücel Y. Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler / Y. Yücel // TTK Belleten. – Cilt XXXVIII/152. – Ankara, 1974. – S. 677.

⁴⁰ Мейер М. С. Новые явления в социально-политической жизни Османской империи во второй половине XVII–XVIII вв. / М. С. Мейер // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. – Москва, 1986. – С.165.

Maria Kovalchuk. The featyres of terminology of Eve-Nama in the socio-economic policy of Ottoman Empire in XVI century. The article attempts to describe the terms relating to the social and economic systems of the Ottoman Empire, which are contained in the texts of the sultan's legisla-tion – kanun-name.

Keywords: *the Ottoman Empire, kanunname, termin, sipahi, reaya, timar, taxes.*

Отримано: 03.09.2015 р.

УДК 94(477) «17|18».316.47

**Анатолій Філінюк
Валерій Кундельський**

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Анатолій Філінюк. Валерій Кундельський. Міжнаціональні взаємини у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.: аналіз української історіографії XIX – початку XX ст. В статті зроблено спробу осмислити на сучасній методологічній основі й охарактеризувати внесок вітчизняних дослідників XIX – початку XX ст. у вивчення міжнаціональних відносин в Правобережній Україні від часу її приєднання до Російської імперії у 1793–1795 рр. до середини XIX ст. Проаналізовано низку праць таких знаних учених і мислителів, як: М. Гоголь, М. Максимович, М. Костомаров, Т. Шевченко,

П. Кулиш, Т. Зіньківський, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, та виокремлено питання, котрі знайшли в них найбільш повне висвітлення. Обґрунтовано, що саме їх зусиллями в другій половині XIX ст. дослідження національного питання у Правобережжі в умовах координат інкорпораційної політики російського самодержавства набуло систематичного характеру. Показано, як у полеміці з багатьма російськими і польськими ученими їхні студії перетворювались із малопомітних у переважно україноцентричні. Акцентовано увагу на розкриття ними ключових чинників і факторів, котрі зумовлювали загострення міжетнічних суперечностей у регіоні та місце в цьому політики російської влади щодо корінних мешканців і національних меншин. Наголошено, що в науковому доробку українських мислителів знайшли відображення питання про цілеспрямоване формування поліетнічного складу населення, утвердження взаємин між корінними мешканцями і різними етнічними групами й владою з позицій визначальних впливів Росії, а також гостре російсько-польсько-українське суспільно-політичне, соціально-економічне, духовно-культурне суперництво за впливи на предковичному українському просторі, яким була Правобережна Україна. Підкреслено, що в літературі здійснено чітке обґрунтування про збереження привілейованого становища польської шляхти і навіть зміцнення впродовж тривалого періоду позицій польської національної меншини. Розпочавши вивчення питань етнонаціонального буття в Україні у XIX ст., дослідники поставили першими питання про природу складних міжнаціональних взаємин, яке вже сходило з порядку денного української історіографії.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, українці, національні меншини, самодержавство, національна політика, міжнаціональні відносини, Правобережна Україна, міжетнічні суперечності.

Анатолій Филінюк, Валерій Кундельський. Межнациональные взаимоотношения в Правобережной Украине в конце XVIII – в первой половине XIX вв.: анализ украинской историографии XIX – начала XX вв. В статтє предпринята попытка осмыслить на современной методологической основе и охарактеризовать вклад отечественных исследователей XIX – начала XX ст. в изучение межнациональных взаимоотношений в Правобережной Украине со времени её присоединения к Российской империи в 1793–1795 гг. до середины XIX ст. Проанализирован ряд трудов таких известных ученых и мыслителей, как: Н. Гоголь, М. Максимович, Н. Костомаров, Т. Шевченко, П. Кулиш, Т. Зіньківський, В. Антонович, М. Драгоманов, И. Франко, М. Грушевський, и выделены вопросы, которые нашли в них более полное освещение. Обосновано, что именно их усилиями во второй половине XIX в. изучение национального вопроса в Правобережье в условиях координат инкорпорационной политики российского самодержавия приобрело систематический характер. Показано, как в полемике с многими российскими и польскими учёными их исследования превратились из незаметных в преимущественно украиноцентричное. Акцентировано внимание на раскрытие ними ключевых причин и факторов, которые обуславливали

обострение межэтнических противоречий в регионе и место в этом политики российской власти по отношению к коренным жителям и национальным меньшинствам. Подчёркнуто, что в научном наследии украинских мыслителей нашли освещение вопросы о целенаправленном формировании полиэтничного состава населения, утверждение взаимоотношений между коренными жителями и различными этническими группами и властью под определяющим влиянием России, а также об остром российско-польско-украинском общественно-политическом, социально-экономическом, духовно-культурном соперничестве за влияние на вековечном украинском пространстве, каким была Правобережная Украина. Подчеркнуто, что в литературе четко прослеживается обоснование о сохранении привилегированного положения польской шляхты и даже укрепления в продолжение длительного периода позиций польского национального меньшинства.

Ключевые слова: *отечественная историография, украинцы, национальные меньшинства, самодержавие, национальная политика, межнациональные отношения, Правобережная Украина, межэтнические противоречия.*

У сучасному динамічному періоді значних політичних змін, які переживає Україна, етнонаціональний склад якої понад 120 народів, визначає актуальність і значимість вивчення етнополітичних процесів у суспільному розвитку та державному будівництві як на рівні України, так і в межах окремих регіонів й населених пунктів. Проблеми реформування цієї сфери останнім часом стали об'єктом пильної уваги не тільки політиків, учених, активістів суспільних рухів, а й широкої громадськості. Особливо зростає дослідницький інтерес до теоретико-методологічних аспектів міжнаціональних відносин як винятково важливого компоненту модерного націотворення у великому ХІХ ст., в тому числі політики самодержавства, що цілеспрямовано реалізовувалася у цій сфері в Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Однак у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі ця актуальна тема з погляду на особливості початку українського модерного націотворення поки що не знайшла всебічного висвітлення.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб на основі аналізу комплексу історичної літератури з'ясувати стан висвітлення проблеми міжнаціональних відносин у Правобережній Україні після її приєднання до Росії в наприкінці ХVІІІ ст. до середини ХІХ ст. та внесок вітчизняних і зарубіжних дослідників у її осмислення. Обрання нами регіону мотивується тим, що на них: по-перше, перебування Правобережжя до 1793–1795 рр. в умовах державно-цивілізаційного утворення Речі Посполитої, а після її поділів – у межах Російської імперії наклало колосальний відбиток на специфіку інкорпорації та другорядність корінних мешканців; по-друге, спричинило значні відмінності в поширенні, проникненні й усвідомленні ними своєї національної ідентичності та виразної більшості, а також перебігу їх взаємин із панівними національними російською і польською меншинами та іноземними колоністами.

Передусім, підкреслимо, що вивченням тих чи інших аспектів проблеми міжнаціональних взаємин у Правобережній Україні з часу її анексії до складу Російської імперії в різні періоди займалися: В. Антонович, М. Гоголь, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, С. Макарчук, Н. Полонська-Василенко, сучасні вітчизняні історики Л. Баженов, М. Бармак, О. Білобровець, О. Буравський, Б. Гудь, О. Гуржій, О. Донік, Л. Іванова, О. Машкін, С. Пахолків, Ю. Поліщук, О. Реєнт, М. Рябчук, В. Сарбей, В. Смолій, А. Філінюк, В. Шандра, Н. Щербак; дослідники української діаспори В. Верига, М. Демкович-Добрянський, І. Лисяк-Рудницький, П.-Р. Магочій, О. Прицак, О. Субтельний, Р. Шпорлюк, П. Штепа; зарубіжні вчені – І. Барталь, Д. Бовуа, І. Булкіна, Л. Вульф, М. Гаухман, Н. Дейвіс, А. Еткінд, С. Камінський, А. Каппелер, К. Мацузато, О. Міллер, Е. Томпсон, Дж. Хоскінг та інші. Проте історіографічний контекст проблеми поки що не знайшов належного висвітлення в українській науковій літературі.

Одним із перших українських дослідників ХІХ ст. до проблеми міжетнічних взаємин в Україні звернувся М. Максимович, який з опублікуванням у 1827 р. видатної фольклористичної праці «Малороссийские песни» став фундатором всього українського наукового дискурсу ХІХ ст. й почав цілеспрямовано вивчати історію та фольклорні джерела як засобу персоніфікації суспільної свідомості («духу народу»)¹. Оцінюючи роль українських пісень, «батько українських студій» в 1834 р. писав: «інші народи в пам'ять про свої найважливіші події чекають медалі, по яких історія часто розгадує минуле; події козацького життя відливались у дзвінкі пісні, і тому вони повинні складати правильний і зрозумілий літопис для нового побутописьменника Малоросії»². У листах до польського історика М. Грабовського «О причинах взаємного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке» М. Максимович детально проаналізував усю передісторію Визвольної війни, вказав на необґрунтованість тверджень польських істориків про начебто прогресивну роль Польщі стосовно колонізованого Півдня України. Даючи оцінку Коліївщину, учений підкреслював, що кривавий подвиг Залізняка був не просто гайдамацьким розбоєм і не випадковим нападом запорожців на польські володіння для пограбування і здобичі, а що це було вогнедишним виверженням народної помсти і ворожнечі, яка віками томилася під гнітом унії; що то була передсмертна судорожна схватка двох ворожих стихій у державному тілі, яке уже близилось до свого кінця. Коліївщина була останнім відгуком тих повстань, якими свого часу ціла Україна ополчалась на Польшу для спасіння своєї віри і свого народу, приречених тоді на гоніння; останнім відгуком і тих мученицьких покарань, якими судилище варшавське думало приборкати козаків і задушити їх непохитну широку волю³. Тому важко не погодитись із О. Грушевським у тому, що до М. Максимовича «ще жоден знавець малоросійської старовини не володів таким великим запасом знань – переважно з першоджерел»⁴.

Майже одночасно свої зацікавлення питанням міжнаціональних відносин в українських землях, які перебували в складі Російської імперії, виявив М. Го-

голь. Так, в оповіданні «Страшна помста»⁵, написаному по слідах вражень від перебування на Волині 1829 р., письменник зазначив про насміхання ляхів у корчах над православними; підкреслив, що вони називають народ український своїми холопами, хапають за бороди жидів, малюють їм на лобах хрестики й що не бувало такого на руській (українській) землі навіть за татар. Водночас рішуче засуджував українців за зговор із ворогами православної віри: продати католикам український народ і випалити християнські церкви. Принциповим є і те, що письменник у творах «Ревізор» і «Мертві душі» обґрунтував тезу про Російську імперію, котра гнобила український народ, як державу без майбутнього. У працях М. Гоголя знаходимо ключ до розуміння, як українці долали труднощі, в якого типовим для українців було намагання «злитися з буттям, увійти в його склад». Цим пояснив особливе, акцентоване значення в їх житті практичних і моральних аспектів духу⁶.

Перші наукові узагальнення про міжнаціональні взаємини зробив М. Костомаров. Зокрема, в роботі М. Костомарова «Последние годы Речи Посполитой» (1870) придбання Катериною II «русских» провінцій Польщі зустрічає безумовну підтримку, але історик висловлює скорботу за народ, який залишився в кабалі і який нічого не виграв від російського підданства⁷. У статті «Дверусские народности», опублікованій у часописі «Основа» в 1861 р.⁸ історик зробив доволі вдалу спробу показати відмінності між українцями та росіянами, підкресливши, що українці визначаються індивідуалізмом і прагненням до федералізації, а росіяни – колективізмом і схильністю до самодержавства та сильної монархії. Однак ще більше значення для формування української національної історіографії мала його стаття «Україна», котра анонімно побачила світ поза царською цензурою в лондонському виданні О. Герцена «Колокол», в якій на весь голос заявлено, що «ні росіяни, ні поляки не можуть називати землю, де живе наш народ, своєю». Таке переконання у нього сформувалося не лише з наукової літератури і джерел, на які він опирався, а й з особистих вражень від ознайомлення із духовним світом і моральними цінностями корінних мешканців у різних регіонах України. Загалом у працях вченого ключовою є теза, за якою українці, як і багато інших народів, були втягнуті обставинами в цивілізацію Російської імперії, уряд якої нехтував їх інтересами, й, ігноруючи взятими на себе зобов'язаннями, самовладно розпоряджався економічними та людськими ресурсами України. Вихід із такого становища видатний історик бачив у тому, щоб створити українську державу на території, де люди розмовляють українською мовою. При всій хибності висновків про спільність росіян як державотворчої «народності» і українців, які в Російській імперії були приречені на денаціоналізацію, та схильність до класового примирення на основі християнського братолюбства і деякої ідеалізації старовини, видатний учений доволі переконливо обґрунтував положення про те, що український народ має свої власні етнопсихологічні характеристики, котрі виокремлюють його серед інших народів, зокрема російського, та розкрив історично сформовані відмінності між національними характерами українців, поляків і росіян, які проявлялися в усіх сферах суспільного життя.

Акумулюючи в собі колективну думку своїх сучасників і колег, своїм гострим словом Т. Шевченко не лише посилив українські акценти, а й одним із перших вітчизняних митців почав створювати український національний дискурс і на його основі – критичну масу українського світу, виокремив українське від російського, де корінні мешканці відчували себе не малоросами, а українцями, повноцінною частиною українського світу. Цим засвідчив внутрішню спільність із поетами та борцями за національне відродження інших народів імперії⁹. Справжнє обличчя російського самодержавства показав Т. Шевченко, підкресливши, що Росія силою зброї нав'язала українцям найвідсталіший, найнесправедливіший феодально-кріпосницький устрій і «братські» взаємини українців і росіян, особливо в духовно-культурній сфері, яка внаслідок нав'язаного діалогу, опинилася на межі зникнення. Великий Кобзар різко засудив поневолення українського народу. Обурення Шевченка соціальною несправедливістю нероздільно переплітається з його ненавистю до національного гноблення на Україні, на цій «нашій несвоїй землі», як він про неї писав. Непримирений ворог царського самодержавства, він закликав до самовизначення України та незалежність інших народів, у тому числі й польського, задовго до того як цю ідею підтримали його помірковані колеги-інтелігенти. Мислитель вперше поставив питання визволення України як частини стратегічного завдання, яке може бути розв'язане тільки методами національно-визвольної боротьби чи шляхом перемоги демократичної революції¹⁰. Він неодноразово підкреслює, що допомагали царизмові гнобити народ і поневолювати Україну й місцева поміщицька знать, в обмін на царські привілеї¹¹. Поет викрив соціальну сутність колоніальної політики царського самодержавства в Україні та розкрив етапи кріпосницької і національно-колоніальної політики царизму в Україні, внаслідок якої український народ опинився в замуrowаному великому льосі. Особливо важливим є те, що Т. Шевченко, для якого були несумісними і непримиреними українська, російська та польська ідентичності, виробив «радикально нову парадигму співіснування українського індивідуума з імперією»¹².

До вивчення польсько-українських взаємин долучився П. Куліш. Зокрема, в циклі статей про польську колонізацію Південно-Західної Русі¹³, територія якої, на його переконання, майже суцільно була заселена українським народом. Дослідник зумів розкрити природу і процес збільшення кількості поляків у складі населення та обсягу їх земельної власності в Правобережжі, що посилили їх вплив на всі сфери суспільного життя регіону. Учений також розмірковував про користь цивілізаційних, культурницьких впливів і запозичень у взаєминах між донором і реципієнтом за умови рівноправності народів і націй. Він особливо підкреслював, що цивілізація тільки тоді корисна для народу, коли набувається ним за його власним бажанням, однак цивілізація одного стану за рахунок інших станів є «свого роду варварством, яке веде громадянське суспільство до деморалізації»¹⁴.

Український письменник, фольклорист і перекладач Т. Зіньківський у 1890 р. зумів дати доволі емку характеристику Російської держави, з суті якої

впливали міжнаціональні відносини. Зокрема, він писав, що російська держава була напівазіатською, а головними рисами її устрою «були абсолютизм безмежний, чисто азіатський, та релігійна нетолерантність, а в суспільнім житті кріпацтво – певне і не могла терпіти в якій-небудь своїй частині людсько-європейського ладу і се велетенське тіло в половині XIX в. було, справді без душі, без руху»¹⁵.

Студії з міжнаціональних відносин продовжив В. Антонович у циклі своїх праць¹⁶, чия наукова спадщина представляє собою цілісну концепцію української історії. Дослідник робив особливий акцент на осмисленні міжконфесійних відносин, соціально-економічного становища українських селян і міщан, причин соціального розшарування та масових міграцій в українських землях. Ось чому його праці досі не втратили своєї теоретичної і фактографічної цінності. Зокрема, В. Антонович у низці досліджень зробив доволі вдалу спробу розкрити соціально-станову структуру суспільства і місце в ній українців, причини масових міграцій корінного населення в південні райони тощо. На переконання ученого, після включення регіону до складу Російської імперії мешканці сіл не лише зазнали істотного соціального розшарування, а й опинилися під подвійним економічним тиском – як з боку польської шляхти, так і російської місцевої адміністрації, на яку спиралася центральна імперська влада. Як дослідник вітчизняної історії, він вирізняв національні відмінності корінного етносу і національних меншин Правобережної України, котрі жили поруч. Аналізуючи події часів Речі Посполитої, в центрі яких перебувала проблема «Україна – Польща», учений аж ніяк не ідеалізував українсько-польських відносин. Між тим, переконливо аргументував, що справжня свобода до 1793 р. існувала в країні для шляхти не лише польської, але й литовської та української. Водночас, на його переконання, залишений дворянством, український народ завжди залишався вірним своїй народності, тобто самому собі. Доцільно також зазначити, що основоположник української історичної науки чітко диференціював причини розбрату між поляками та українцями, поставивши на перше місце соціально-політичні, на друге релігійні і на третє – економічні фактори. Використовуючи значний джерельний матеріал, фундатор київської школи зосередив увагу на міжконфесійних відносинах, економічному та юридичному становищі селян, спробував розкрити причини масових міграцій його населення в південні райони. На думку ученого, після включення до складу Російської імперії мешканці сіл не лише потерпали від процесів соціального розшарування, які в нових політичних умовах ставали дедалі відчутнішими, а й опинилися під подвійним економічним тиском – як з боку польської шляхти, так і сильної нової місцевої адміністрації, що спиралася на підтримку центральної влади.

До питання про міжнаціональні відносини у Наддніпрянській Україні звертався один із найбільших вільнодумців і речників толерантності до гноблених тиранічною Російською імперією людини й нації М. Драгоманов. До того ж він, працюючи задля «поступу України» та її визволення від усякої неволі, для свободи й інших, недержавних слов'янських народів, зазнав іще й тяж-

ких випробувань долі. Так, той, хто всіляко сприяв розвитку вільної думки в Україні обабіч кордонів, сам мусів шукати сприятливіших обставин для праці у Західній Європі, а при тім змусив її пізнати Україну. Драгоманов повертав Україну в європейський контекст, сприяв подоланню набутих під московськими царями синдромів хуторянства і меншовартості. За висловом І. Франка, стрижнем всієї його діяльності було «ні більше ні менше як пропаганда саме ідеї національної окремості України і необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою. Цією однією ідеєю проникнуті всі його праці, видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві»¹⁷. З-поміж праць, пов'язаних із цією проблемою, помітно виділяються його цикл досліджень «Євреї і поляки в Юго-Западном крае» і двотомна праця «Исторические песни малорусского народа», видана разом з В. Антоновичем у 1874–1875 рр. До речі, М. Драгоманову належить не тільки обґрунтування історичних коренів і національної ідентичності та ментальності українців, а й тези про те, що «стоячи на рідному ґрунті, треба держати голову в Європі». Не менш важливими є його настанови і теоретичні положення в праці «Пропаший час» про необхідність: а) оглядатись назад, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилились; б) українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні років після того, як козаки українські за приводом Б. Хмельницького піддалися під руку східного царя; в) з'ясування причин зростання неволі, виявлення тих людей, яким була вигідна людська неволя; г) розуміння зацікавленості в цьому московського уряду і війська, а також розуміння росіянами, що нібито українці чинять зраду, коли не слухають їхнього царя»¹⁸.

З-поміж праць, пов'язаних із цією проблемою, помітно виділяються його цикл досліджень «Євреї і поляки в Юго-Западном крае»¹⁹ і двотомна праця «Исторические песни малорусского народа», видана разом з В. Антоновичем у 1874–1875 рр.²⁰ До речі, М. Драгоманову належить не тільки обґрунтування історичних коренів і національної ідентичності та ментальності українців, а й тези про те, що «стоячи на рідному ґрунті, треба держати голову в Європі».

Міжнаціональні взаємини у Наддніпрянській Україні, їх характер і неоднозначність не пройшли повіз увагу І. Франка. Як український історик, якому належить близько 100 друкованих праць, учений зосередив увагу передусім на тому, що у досліджуваній період українців розглядали як частину великоросійського народу; підкреслив, що вони відчували на собі усілякі види гноблення з боку імперських управлінських структур; зауважив, що їх відносини з росіянами проектувалися крізь призму державних механізмів влади, шовіністичного комплексу «старшого брата»; піддав гострій критиці ті рудименти колишньої річпосполитської зверхності, що продовжували визначати ставлення верхніх прошарків до місцевого українського населення. Мислитель усвідомлював усю складність й трагізм несприйняття та нерозуміння росіянами українського питання як з боку урядовців, чиновників і дворян, так культурної еліти і сус-

пільства загалом, які сповідували принцип неподільності та єдності Росії, котрі розглядали все українське виключно як чуже, вороже²¹.

Проте чи не найважливішим є висновок ученого про те, що вкрай несприятливі умови для національного об'єднання українців не могли послабити силу щеплення, живий зв'язок між корінними мешканцями етнічних українських земель, які об'єктивно оживляли їх свідомість й спричиняли до єдності, а відтак до захисту та оборони від поглинення новою метрополією. Дослідник особливу роль відводив інтелігенції, котра, на його думку, покликана повести за собою народ, «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя», яка здатна більше, ніж простий люд, до засвоєння «загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна наука і жодна, хоч і як сильна, держава не може остоятися». До того ж, учений докладно розглянув та оцінив події XIX – початку XX ст., які мали далекосяжні наслідки і впливи, зокрема на національне становище і соціальні обставини українців й інших європейських народів. За його оцінкою, історія XIX ст. – це відродження державних і недержавних національностей і боротьба за їх рівноправність, емансипація національного самопочуття і самопізнання. Зауважуючи трагічний контраст у суспільстві, де людність багатіє, а мільйони бідніють, І. Франко обґрунтував необхідність досягнення національної самостійності українського народу у формі власної держави – гаранта справедливих і гармонійних взаємин, котру можна було витворити в гострій та важкій боротьбі за право на самостійний розвій²².

Істотний крок на шляху інституціоналізації міжетнічних і міжнаціональних відносин українців й національних меншин у Правобережжі на фоні усіх українських земель в методології історії зробив М. Грушевський. У праці «Всесвітня історія», що побачила світ у 1917–1918 рр., учений особливо наголосив, що в загальнолюдському цивілізаційному поступі найвищу цінність мають культурні здобутки всіх великих і малих народів. У його інтерпретації, як витворення новочасних націй, так і поява національних рухів, відбулись на межі XVIII – XIX ст. Саме етносоціальна спільність – «народ-нація» у своїй еволюції в конкретних природно-географічних умовах і у взаємодії з іншими народами створює частину матеріальної і духовної культури. Великий український історик виклав і результати свого теоретичного осмислення ролі окремих регіонів щодо національного відродження. Зокрема, наголосив, що з включенням Правобережного регіону України до складу імперії на долю релігії випала роль ідентифікатора рівня національного самовизначення українців. М. Грушевський переконливо писав, що: «Чоловік – створіння громадське. Без зв'язку з громадою подібних до нього створінь, без почуття сього зв'язку, своєї людської солідарності не може він жити. Але сих зв'язків шукає він у своїм найближчій оточенню. Його не вдовольняє почуття своєї людської солідарності з ескімосом чи кафром, так само як і почуття генетичного, «історичного» зв'язку з орангутаном чи шимпанзе, не кажучи про карася чи комара.

Він цінить пе-редовсім зв'язки з тою національністю, яка окружає його; з тим ґрунтом, на яким він живе; з поколіннями тих людей, які на тім же ґрунті жили, оплодотворивши його своєю працею, зросивши його своїм потом і кровію. Обиватель гадяцький чи липовецький, яких би верхів культурності не досягав, буде хилити чоло перед рантом і Шекспіром, Вашінгтоном і Марксом, але він не почує до них ніколи тої інтимної близькості, яку чує чоловік, свідомий своєї української національної приналежності, української національної традиції, до тих сірих іскателів справедливості і правди, що пройшли отсими вкритими густим пилом дорогами, минаючи сі чепурні села, і серед тихого шамотіння придорожних верб думали важку думку про долю краю й свого народу. До тих великих і малих борців за волю й поступ свого народу, великих і малих творців української культури, українського слова, української свідомості. До всіх, що зв'язали себе з долею українського народу, України й віддали свої сили, свою працю її будучині»²³. Винятково важливою є характеристика М. Грушевським політики самодержавства, яке розглядало українців не інакше як будівельний матеріал для культури та суспільності російської, а самому Правобережжю відводило роль землеробської провінції, тобто окраїні, що примикала до більш розвиненого в промисловому та торговельному відношенні регіону російського²⁴.

Отже, аналіз створеної в XIX – на початку XX ст. наукової літератури дозволяє констатувати, що проблема міжнаціональних відносин у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в 60-х рр. XIX ст. була предметом уваги багатьох вітчизняних дослідників. Чільне місце серед них посіли М. Гоголь, М. Максимович, М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, Т. Зіньківський, В. Антонович, М. Грушевський, І. Франко. У той час, коли російські автори, керуючись концепцією «малоросійства», прагнули обґрунтувати роль царизму як захисника і цивілізатора мешканців Південно-Західної Росії, а польські – своє верховенство над українцями й іншими етнічними групами «східних кресів» колишньої Речі Посполитої, визначальною рисою історичних студій вітчизняних учених стало акцентування уваги на українознавчих аспектах та істотне розширення їх спектру за рахунок пошуків пояснення чинників і закономірностей у цій винятково важливій сфері суспільного життя.

У доробку української історіографії XIX – початку XX ст. про взаємини між представниками корінного населення та національними меншинами, в тому числі й панівними, червоною ниткою проходить теза про особність і самотність історичного розвитку українського етносу Правобережжя, зазначення, що його демократичні традиції виявились несумісними з соціальними порядками і монархічним державним ладом Російської імперії. У літературі акцентується, що їх варіації та формовияви обумовлювалися: з одного боку, об'єктивними реаліями перебування українського регіону спочатку в складі Речі Посполитої, а з кінця XVIII ст. – Російської імперії; з іншого боку – суб'єктивними чинниками, упередметненими у формі породжуваних політичними режимами ідеологій і суспільно-політичних процесів зазначених держав, господарських, соціальних, культурних, ментальних, психологічних особливостей як україн-

ців, так і поляків, росіян, євреїв та інших національних меншин.

Примітки:

- ¹ Грушевский А. С. М. А. Максимович (1804–1873): Из украинской историографии XIX в. / А. С. Грушевский. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1906. – 42 с.
- ² Максимович М. А. Собр. соч.: В 3-х т. / М. А. Максимович. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1877. – Т. II. – С. 453-454.
- ³ Максимович М. А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке / М. А. Максимович // Максимович М. А. Собр. соч.: В 3-х т. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1877. – Т. I. – С. 275.
- ⁴ Грушевский А. С. Вказана праця. – С. 23.
- ⁵ Гоголь М. В. Страшна помста / М. В. Гоголь // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1563192.html>.
- ⁶ Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Зб. наук. праць / Під. ред.: В. Шинкарук, Є. Бистрицький. – К.: Фенікс, 1996. – С. 99.
- ⁷ Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой / Николай Костомаров. – СПб.: Тип. Ф. С. Сущинского, 1870. – (2) 870, IV с.
- ⁸ Костомаров Н. Две русскія народности / Николай Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3. – С. 33-80 // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/634977/>; Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33-80.
- ⁹ Ковальов І. І. Т. Г. Шевченко – борець проти національного гноблення народів / В. І. Ковальов // Т. Г. Шевченко: постать на тлі століть: Міжвузівська наук.-практ. конф., 5 березня 2014 р.: [присвячена 200-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка: тези] / редкол.: О. І. Черевко [та ін.]; Харк. держ. ун-т харчування та торгівлі. – Х. : ХДУХТ, 2014. – С. 20.
- ¹⁰ Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2001 – Т. 1: Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – С. 344.
- ¹¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: в 10 т. / Тарас Шевченко – К.: Видво АН УРСР, 1939. – Т. 1: Поезії. 1837–1847. – С. 254.
- ¹² Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / Петро Голубенко. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Українське слово, 1987. – С. 45.
- ¹³ Кулиш П. Польская колонизация Юго-Западной Руси / П. Кулиш // Вестник Европы. – 1874. – № 3. – С. 5-35; Його ж. Польская колонизация Юго-Западной Руси / П. Кулиш // Вестник Европы. – 1874. – № 4. – С. 483-552.
- ¹⁴ Кулиш П. А. История воссоединения Руси. / П. А. Кулиш. – М.: Товарищество «Общественная польза», 1877. – Т. 3. – 374 с.; Його ж. Польская колонизация юго-западной Руси // Вестник Европы. 1874. – Т. II; Його ж. Полякам об украинцах / П. Кулиш // Основа. – 1862. – лютий. – С. 67-86. Або №№ 80-83; Його ж. Отпаденіє Малороссіи отъ Польши / П. Кулиш // Чтеніявъ Императорскомъ Обществе Истории Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университете. – М., 1889. – Т. III. – 415 с.; Його ж. Падение шляхетского господства

в Украине обеих сторон Днепра. В XVII столетии / П. Кулиш // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862–1863. – июль. – С. 30-49; август. – С. 4-74; сентябрь. – С. 136-157; октябрь. – С. 190-202; ноябрь. – С. 220-239; декабрь. – С. 261-277; январь. – С. 1-21.

¹⁵ Зіньківський Т. Національне питання в Росії. – Ч. 1 / Трохим Зіньківський // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zinkivsky.at.ua/publ/nacionalne_pitannja_v_rosiji/1-1-0-4.

¹⁶ Антонович В. Б. Акты об экономическом и юридическом отношениях крестьян в XVIII веке (1700–1799): Предисловие к II тому VI части Архива Юго-Западной России / В. Б. Антонович. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1870. – С. 1-64; Його ж. Антонович В. Акты о происхождении шляхетських родов в Юго-Западной России (1442–1760 гг.) / В. Антонович // Архив Юго-Западной России. Ч. 4-я. – К.: Тип. Е. Федорова, 1867. – Т. 1. – 348 с.; Його ж. Антонович В. Исследования о городах Юго-Западной России: По актам 1432-1798 гг. (предисл.) / Под ред. В. Антоновича // Архив Юго-Западной России / В. Б. Антонович. – К., 1870. – Ч. V. – Т. 1. – С. 1-96; Його ж. Антонович В. Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 / В. Антонович // Предисловие к II тому VI части Архива Юго-Западной России. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1870 – 64 с.; Його ж. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т. 1 / В. Б. Антонович. – К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. – 351 с.; Його ж. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798) / В. Б. Антонович. – К.: Изд-во «Универ. типография», 1871. – 99 с.; Його ж. Антонович В. Б. О содержании актов об околичной шляхте / В. Б. Антонович // Архив Юго-Западной России. – К., 1867. – Ч. IV. – Т. 1. – С. 1-64.

¹⁷ Франко І. Галицьке українофільство / Іван Франко // Франко І. Збір. творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 46. – Кн. I: Історичні праці. – С. 446.

¹⁸ Драгоманов М. П. Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні / М. П. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – С. 559, 574.

¹⁹ Драгоманов М. П. Евреи и поляки в юго-западном крае / М. П. Драгоманов. – Б. м., 1875. – 179 с.; Його ж. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края / М. П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4, кн. 7, июль. – С. 133-179; Зіньківський Т. Національне питання в Росії. – Ч. 1 / Трохим Зіньківський // Електронний ресурс. – Режим доступу: http://zinkivsky.at.ua/publ/nacionalne_pitannja_v_rosiji/1-1-0-4.

²⁰ Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. Из наукової спадщини / М. Драгоманов; редкол.: В. П. Андрущенко, В. П. Бех, Г. І. Волінка, О. С. Падалка, В. Ф. Погребенник (відп. секретар, упоряд. та прим.). – К.: Знання України, 2010. – Кн. 1: Політологія. Культурологія. – С. 267-324. 54; Його ж. Евреи и поляки в Юго-Западном крае: по новым материалам для Юго-Западного края / М. П. Драгоманов // Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М.: Тип. И. Д. Сытина, 1908. – Т. 1: Центр

и окраины. – С. 217-267; Його ж. Драгоманов М. П. Еврейский вопрос на Украине / М. П. Драгоманов // Драгоманов М. Политические сочинения / под ред. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковского. – М.: Тип. И. Д. Сытина, 1908. – Т. 2. – С. 525-540.

²¹ Франко І. Одвертий лист до гал[ицької] української молодезі / І. Франко // Франко І. Збір. творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 403.

²² Франко І. Галицьке українофільство... – С. 442-447.

²³ Грушевский М. О любви к отечеству и народной гордости / М. Грушевский // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 38. – С. 116.

²⁴ Грушевский М. С. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки / М. С. Грушевский. – СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1907. – С. 32.

Anatoliy Filunyk, Valeriy Kundelskiy. Inter-ethnic Relations in Right Bank Ukraine in the Late 18th – First Half of the 19th Century: the Analysis of Ukrainian Historiography 19th – Early 20th Century. In the article the author attempts to comprehend and describe the contribution of local researchers of the 19th – early 20th century based on modern methodological basis into the study of international relations in Right-Bank Ukraine since its accession to the Russian Empire in 1793–1795 to the middle of the 19th century. A great number of works of renowned scholars and thinkers as M. Gogol, M. Maksymovych, M. Kostomarov, T. Shevchenko, P. Kulish, T. Zinkivsky, V. Antonovych, M. Drahomanov, I. Franko, M. Hrushevsky are analyzed and singled out the issues that they had covered the mostly in their works. It is proved that due to their efforts national research issues in the Right Bank Ukraine had become systematical in the second half of the 19th century regardless of terms of incorporation policy of Russian autocracy. The investigation shows how their research studio during polemic with Polish and Russian scientists turned from unknown into predominantly Ukrainian centered. Much attention is paid to the disclosure the key factors and factors that predetermine aggravation of inter-ethnic contradictions in the region and the role of Russian government according indigenous people and national minorities.

It is emphasized that the scientific achievements of Ukrainian thinkers reflected the question of purposeful formation of multi-ethnic composition of the population, strengthening the relationship between indigenous inhabitants and different ethnic groups and authorities from the position determining influence of Russia and strained Russian-Polish-Ukrainian socio-political, socio-economic, spiritual and cultural rivalry for influence in the Ukrainian eternal space, which was the Right Bank of Ukraine. It's outlined that literature made clear reasoning of the preservation of privileged position of the Polish gentry and even strengthening of position Polish national minority for a long period of time. Having started exploring the issues of ethnic life in Ukraine in the 19th century, researchers are the first who raises difficult questions about the nature of international relations, which have started to disappear from the agenda of Ukrainian historiography.

Key words: domestic historiography, Ukrainian, national minorities, autocracy, national politics, international relations, Right Bank Ukraine, interethnic

contra-dictions.

Отримано: 14.09.2015 р.

УДК 94 (4-15) «1858/1859»:
[338/48-6:001/891] Фортинський

Сергій Лиман

**Ф. Я. ФОРТИНСЬКИЙ У ФРАНЦІЇ: З ІСТОРІЇ ЙОГО
ЗАРУБІЖНОЇ ПОДОРОЖІ 1874–1876 рр.**

Сергій Лиман. Ф. Я. Фортинський у Франції: з історії його зарубіжної подорожі 1874–1876 рр. Розглядається наукове відрядження доцента Київського університету Св. Володимира Ф. Я. Фортинського до Франції в контексті історії медієвістики та туризму. Підкреслюється, що ця подорож (1874–1876 рр.) була здійснена на етапі зародження вітчизняного наукового туризму. Воно сприяло становленню Ф. Я. Фортинського як вченого і широкого впровадження ним в навчальний процес практичних занять.

Ключові слова: Ф. Я. Фортинський, Франція, історія, Середні віки, туризм.

Сергей Лиман. Ф. Я. Фортинский во Франции: с истории его заграничного путешествия 1874–1876 рр. Рассматривается научная командировка доцента Киевского университета Св. Владимира Ф. Я. Фортинского во Францию в контексте истории медиевистики и туризма. Подчеркивается, что это путешествие (1874–1876 гг.) было осуществлено на этапе зарождения отечественного научного туризма. Оно способствовала становлению Ф. Я. Фортинского как учёного и широкому внедрению им в учебный процесс практических занятий.

Ключевые слова: Ф. Я. Фортинский, Франция, история, Средние века, туризм.

Історія вітчизняної науки й вітчизняного туризму в ХІХ ст. були тісно пов'язані одна з одною. Закордонні наукові відрядження з епохи Олександра ІІ стали, з одного боку, частиною системи підготовки кадрів молодих учених Російської імперії, а з іншого, перетворилися на особливий вид туризму – науковий туризм. Такі відрядження не тільки відкривали перед вітчизняним ученими нові можливості оволодіти методикою викладання і наукових досліджень в закордонних університетах, але й дозволяли побачити унікальні пам'ятки культури і мистецтва, що привертають в наш час мільйони туристів різних країн. При цьому особливе місце в маршрутах учених другої половини ХІХ ст. посідала Франція, якій зараз належить незаперечна першість в списку країн, найбільш популярних для туристів¹.